

О. М. БЕЛЯЄВ
(Київ)

Нова програма—нові завдання

Потреба в удосконаленні змісту основ наук, що вивчаються в загальноосвітній середній школі, а отже, й методів їх викладання почала назрівати давно. І особливо це стало відчутним в останні роки. Бурхливий розвиток усіх галузей науки, невинний, всезростаючий потік наукової інформації пішов врозріз з тими відомостями, які здобувають у школі. Багато де в чому ці відомості виявлялися застарілими. У школах вивчали, та й понині вивчають, наприклад, курси математики й фізики в такому обсязі і такого змісту, як вони, строго кажучи, склалися десь у минулому столітті. Зрозуміло, чому такий стан вважано неприпустимим. Тож назріла доконечна потреба переглянути зміст навчальних предметів, зокрема й шкільного курсу мови, привести його у відповідність з сучасним станом науки.

При цьому дуже важливо було з'ясувати, наскільки визначений новою програмою зміст навчання доступний учням; коли, на якому етапі навчання слід переходити до систематичного вивчення основ наук; які навчальні методи й прийоми застосовувати.

Тривалі експериментальні дослідження, проведені лабораторією професора Л. В. Занкова в Москві, а також дослідження, які проводилися Інститутом педагогіки на Україні, показали, що учні радянської школи здатні засвоювати більше інформації, ніж їм тепер дають, при цьому у більш ранньому віці. Сучасний зміст навчання, який склався, певною мірою гальмує розвиток учнів, особливо молодших класів. Справді, наші учні кінця 60-х років не ті, що були, скажімо, 20—25 років тому. Піднесення добробуту, культурного рівня населення позитивно позначилося на розвиткові школярів. Через такі канали, як література, радіо, кіно, телебачення, діти дістають силу нової інформації і певною мірою засвоюють її. Їх нерідко вже не задовольняє те, про що повідомляють на своїх уроках учитель, та й багато з них знають чимало такого, про що не прочитаєш у шкільному підручнику.

Отже, вирішено переглянути зміст шкільних предметів у напрямі його вдосконалення, приведення у відповідність з сучасними досягненнями науки. При цьому визнано за доцільне починати систематичне вивчення основ наук не з 5, як було досі, а з 4 класу.

Були створені спеціальні державні комісії для визначення нового змісту навчання в середній школі.

До комісії, яка зайнялася визначенням змісту української мови як шкільного предмета у 4—8 класах, увійшли, крім наукових співробітників сектора методики мови Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, провідні вчені-мовознавці, методисти, психологи, вчителі-практики шкіл республіки.

Щонайперше, до чого прагнула комісія, працюючи над удосконаленням змісту навчання української мови в школі, було намагання подолати по можливості наявний розрив між шкільним і науковим курсами мови. Звичайно, досягти того, щоб шкільний курс повністю відповідав науковому, і неможливо, і не потрібно. З великої різноманітності теоретичних відомостей доводилося вибирати найістотніше, основне, потрібне для мовної практики. Дуже важливо при цьому враховувати, щоб теоретичні відомості з мови, які пропонуються учням, були науково достовірними, не грішили проти науки. В нових програмах усунуто зокрема, помилки, що полягали в змішуванні понять «звук» і «буква», дається сучасна класифікація простих речень за метою висловлювання на розповідні, питальні та спонукальні, а також підрядних речень — зв'язувальні, означальні та обставинні. Ознайомлення з реченням починається із словосполучення, що сприятиме правильному уявленню про зв'язок між словами.

Упорядники програм вважали своїм обов'язком допомогти вчителям перебороти обмежений, не підкріплений теоретичними відомостями з граматики й правопису практицизм, що в останні роки поширився в школах внаслідок однобічного захоплення боротьбою проти надмірного теоретизування на уроках мови. Потрібно було, отже, відновити правдограматики в середній школі як основи для вироблення практичного уміння і навичок з мови.

Щоб забезпечити вищий науковий рівень викладання мови і, з другого боку, сприяти розвиткові інтересу учнів до предмета, комісія вважала за доцільне подати в програмах окремі питання мовознавства, які вчитель повинен викладати в доступній для учнів формі (значення мови в житті людей, багатство й краса української мови, короткі відомості про виникнення письма, походження українського алфавіту, питання про місце української мови серед інших слов'янських мов тощо).

Послідовніше, ніж було досі, в нових програмах проведено принцип нерозривного зв'язку викладання мови з життям. Треба сказати, що відомий відрив вивчення в школі основ наук від життя, який спостерігався у викладанні всіх предметів, на заняттях з мови поки що остаточно не переборений. Зв'язок викладання з життям дехто розуміє лише як використання у вправах відповідного мовного матеріалу — текстів і речень, пов'язаних за змістом із сучасністю. Але це лише частина справи. Передусім слід мати на увазі вироблення в учнів уміння і навичок, необхідних у житті, в майбутній практичній діяльності, дбати про те, щоб учень, закінчивши школу, цілком вільно володів усною й писемною мовою. Постає потреба всебічно розвивати мову учнів, тобто збагачувати їхній активний словник, виробляти в них уміння правильно вживати форми слів, поєднувати слова в словосполучення й речення, зв'язно висловлювати свої думки. В програмах, за якими нині навчаються в школах, питанням розвитку мови приділено чимало уваги, але все ж не досить. Комісія виходила з того, що боротьба за культуру мови повинна проїмати всі заняття. Вивчення будь-якого питання з фонетики, граматики чи правопису обов'язково має пов'язуватись із збагаченням лексики та піднесенням стилістичної грамотності учнів. Цьому значною мірою сприятимуть включені до програм нові розділи — «Лексика» (4 і 5 класи) та «Практична стилістика» (8 клас).

У нових програмах значно розширено, конкретизовано й наповнено новим змістом розділ «Розвиток зв'язної мови». Тут визначені різноманітні завдання, творчі роботи, спрямовані на розвиток усної й писемної мови.

Як відомо, розділ «Розвиток зв'язної мови» є і в нині чинних програмах з української мови й літератури. Але, мабуть, тому, що програми з мови і з літератури склали різні колективи методистів і вчителів, які не дотримувалися потрібного контакту й погодженості, в роз-

ділах програм з розвитку зв'язної мови відсутні єдині вимоги, немає стрункої системи робіт і вправ (по класах), зате чимало нічим не виправданих повторень і дублювань. З огляду на сказане, а також враховуючи те, що мову й літературу викладає один учитель, розроблено єдині вимоги з розвитку зв'язної мови, які вміщені в програмі з мови. У кінці програми кожного класу подається розділ «Розвиток зв'язної мови» з вказівкою, скільки годин для цього брати з уроків мови, скільки — з уроків літератури.

Будуються програми в основному за лінійним принципом. Лінійність порушена лише в тому, що перед систематичним курсом мови, який складається з чотирьох основних розділів («Фонетика», «Лексика», «Морфологія», «Синтаксис»), подаються деякі відомості з синтаксису та пунктуації (4 клас), необхідні учням протягом усієї роботи з мови. Потреба в таких знаннях відчувається задовго до того, коли учні почнуть вивчати систематичний курс синтаксису. Про це свідчать численні висловлювання в пресі і досвід роботи вчителів.

У викладі програмового матеріалу застосовано принципи наступності й перспективності. Принцип наступності знайшов насамперед свій вияв у тому, що перелік тем і питань визначений з урахуванням вивченого учнями в 1—3 класах, по-друге, у розподілі часу (на теми, що вивчалися у початкових класах, відводиться менша кількість годин) і, по-третє, в самому формулюванні питань (якщо питання знайоме дітям з початкових класів, передбачається лише повторення, поглиблення та систематизація вивченого). Застосування принципу перспективності,— який передбачає деяке, так би мовити, «забігання наперед», коли учнів ознайомлюють з окремими питаннями, що певною мірою стосуються вивченої теми, але детально вивчатимуться пізніше,— виявилось в нових програмах у взаємозв'язках всіх розділів курсу. Особливу увагу приділено зв'язку морфології та синтаксису. Зокрема, під час вивчення частин мови передбачається ознайомлення з їхньою синтаксичною роллю і способами зв'язку з іншими словами в реченні. Це допоможе позбутись однієї з найпоширеніших помилок учнів — змішування частин мови і членів речення, а головне — сприятиме більш глибокому і свідомому проникненню в граматичну будову мови.

Зміст, обсяг і побудова програми з української мови для шкіл з російською мовою навчання великою мірою визначалися матеріалом програми з рідної мови, оскільки в лексиці, фонетиці й граматичній будові двох споріднених мов є багато спільного. З метою збереження послідовності вивчення розділів і тем, що склалися в практиці викладання рідної мови, а також вироблення в учнів чіткішого уявлення про мову як певну систему визнано за доцільне матеріал з української мови розташовувати в тому ж порядку, що й у програмі з російської мови, зберігаючи в основному зміст питань, спільних для обох мов. У зв'язку з тим, що багато тем у шкільних курсах російської і української мов збігаються, програма з української мови для шкіл з російською мовою навчання передбачає практичне засвоєння ряду теоретичних питань, які детально вивчаються на уроках рідної мови. Йдеться передусім про такі питання, як звук і буква, основа й закінчення, корінь, префікс, суфікс, частини мови й члени речення, види простих і складних речень тощо. Певна річ, вивчення спільних питань на заняттях з другої мови повинно проводитися на новій лексиці і синтаксично складнішому мовному матеріалі, на що принагідно і вказує програма. При розподілі годин за розділами й темами неодмінно малосся на увазі, щоб вивчення української мови трохи відставало в часі, чим буде забезпечена можливість спиратися на засвоєне учнями з російської мови.

Робота над удосконаленням змісту навчання української мови в школах республіки пройшла ряд етапів.

На першому етапі проводився аналіз набутого радянською школою

досвіду, відбір того, що витримало випробування часом. Члени комісії проаналізували програми з української й російської мов за останні 50 років. Вивчено також програми з рідної та російської мов для шкіл національних республік — Білорусії, Закавказзя, Середньої Азії. Комісія підтримувала тісний контакт з московською комісією для визначення змісту навчання російської мови в школах Російської Федерації.

Проекти програм широко обговорювалися з учителями, методистами, співробітниками науково-дослідних інститутів та викладачами педвузів. Тому без перебільшення можна сказати, що нові програми є наслідком колективної думки науковців і вчителів-практиків, хоч, звичайно, і не позбавлені певних вад, які треба буде з часом виявити й усунути.

Другий етап почався з опублікування програм у журналі «Українська мова і література в школі» (№ 10 за 1966 р.), а згодом, у 1967 р. окремим виданням для широкого обговорення та експериментальної перевірки в школах.

У 1967/68 навчальному році сектор методики мови Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР приступив до третього, мабуть, найвідповідальнішого етапу роботи над удосконаленням змісту навчання української мови — експериментальної перевірки нових програм у школі, безпосередньо на практиці. З цією метою було складено спеціальні навчальні матеріали для учнів, що містять виклад програмового матеріалу та систему усних і письмових вправ. Перевіряючи програми, співробітники сектора разом з тим апробували навчальні матеріали, покладені в основу створюваних за новими програмами підручників. Спочатку експеримент проводився в одній школі (СШ № 129 м. Києва), а 1968/69 навчального року взяли ще три київські школи (№№ 47, 92 і 133). У 129-й школі експеримент було поширено на наступний, 5 клас, а згодом (через рік) і на 6-й.

Спостереження за уроками, аналіз контрольних робіт, проведених сектором методики мови НДІП УРСР, свідчать, що учні 4—6 класів в основному задовільно засвоюють теоретичні відомості з української мови і набувають потрібних практичних умінь і навичок. Рівень знань учнів експериментальних класів значно вищий, ніж тих, які навчаються за чинними програмами. Вивчення української мови за новими програмами сприяє розвитку мислення учнів, підносить їхню активність у набуванні знань і навичок.

Що з приводу нових програм кажуть учителі? Працювати за ними важче, ніж за дотеперішніми, треба багато готуватися до уроків, але навряд чи хто схотів би і зміг після цього навчати по-старому.

Цього року, крім міських шкіл, нові програми з української мови для 4 класу експериментально перевіряються в десяти сільських школах Київської, Житомирської та Чернігівської областей. Метою експерименту, як і раніше, є перевірка змісту нових програм, наукового рівня матеріалу, його доступності для учнів. Разом з тим важливо з'ясувати, які питання слід включати додатково, які, навпаки, зняти; як забезпечується зв'язок із спорідненою мовою, наскільки послідовно в розділах проведена ідея розвитку мови учнів, яких змін потребує розташування програмового матеріалу, чи раціонально розподілено години між окремими розділами.

Слід сподіватися, що широка експериментальна перевірка нових програм, до якої нині залучені органи народної освіти та педагогічні інститути, сприятиме дальшому вдосконаленню змісту навчання української мови в загальноосвітній середній школі.

У 1970/71 навчальному році четверті класи всіх шкіл Радянського Союзу, в тім числі й нашої республіки, переходять на нові навчальні плани і програми. Перехід 5, 6 і наступних класів здійснюватиметься слідом за 4 класом відповідно до затвердженого плану.

Треба сказати, що перебудова змісту навчання в школі пов'язана з рядом проблем, без вирішення яких не можна думати про успіх справи. Не торкаючись організаційних питань, коротко спинимося на питаннях педагогічних.

Передусім, що таке майбутній 4 клас, з якого починатиметься систематичне вивчення основ наук? Над його характеристикою, дослідженням особливостей навчальної роботи в ньому працюють і дидакти, і психологи, і методисти. Мабуть, мине немало часу, поки ми матимемо про 4 клас усі відомості, що нас цікавлять. Але вже й зараз можна впевнено сказати, що майбутній 4 клас буде, звичайно, не таким, в якому досі навчалися і навчаються діти, і вимоги до нього будуть ставитися більш серйозні. Тут і зміст навчальних предметів, зокрема української мови, і методи роботи з учнями багато де в чому різнитимуться від змісту й методів навчання у теперішніх четвертих класах. Нині багато хто визнає застарілим уявлення, ніби мислення 10—11-річних учнів є переважно конкретно-образним, вважаючи (не без підстав), що їм властиве також мислення понятійне, логічне, яке потрібно поступово розвивати, починаючи з перших років навчання в школі.

У зв'язку з тим, що до масового переходу шкіл на нові програми четверті класи не будуть достатньою мірою підготовлені (оскільки в молодших класах, за винятком першого, діти навчалися за старими програмами), протягом двох років (до 1973/74 навчального року) в школах республіки діятимуть перехідні програми з мови, які різняться від тих, що будуть стабільними, одним розділом «Початкові відомості з морфології та орфографії» (на його опрацювання відводиться додатково 35 годин). Розділ міститиме виклад елементарних понять про деякі частини мови — прикметник, займенник, дієслово та прислівник, їхні граматичні категорії, а також основні орфографічні правила. Теоретичний і практичний матеріал розділу буде оформлено й видано як додаток до підручника.

Зміст програми реалізується в підручнику. Адже в програмі питання лише названо, саме ж розкриття їх може бути різним. Від того, якими будуть підручники, великою мірою залежатиме успіх перебудови навчання.

За своїм змістом, способами викладу програмового матеріалу, характером вправ нові підручники з української мови, над складанням яких працювали авторські колективи, що в конкурсі боролися за першість, багато чим різняться від нині чинних.

Перше, що слід відмітити,— це новий зміст підручників, порівняно вищий науковий рівень викладу програмового матеріалу, висвітлення ряду питань, які раніше в шкільних підручниках з мови не розглядалися.

Друге, не менш важливе,— це спосіб викладу теоретичного матеріалу. Якщо в підручниках, за якими тепер навчаються в школах, матеріал подано, за винятком 4 класу, лише одним способом — дедуктивно (спочатку йде визначення чи правило, потім наводяться приклади для його ілюстрації), то в нових підручниках, залежно від характеру матеріалу, одні параграфи побудовані дедуктивно, другі — індуктивно (з'ясування питання починається із спостережень над явищами та фактами мови, внаслідок чого формулюються граматичні визначення й правила), у третіх поєднується індуктивний виклад з дедуктивним. У викладі матеріалу подекуди застосовано елементи програмованого навчання, зокрема алгоритми. У багатьох випадках матеріал подано у вигляді таблиць і схем, чим досягається стислість і наочність викладу, не кажучи вже про те, що це дасть змогу урізноманітнити прийоми навчання.

За змістом і характером завдань вправи в підручниках спрямовані на засвоєння граматичного матеріалу, вироблення орфоепічних і пра-

вописних навичок, на розвиток усної й писемної мови. Серед вправ чільне місце посідають роботи творчого характеру. З цією метою вводяться тут і малюнки. Новим у підручниках є включення у вправи та інші завдання слів, що не перевіряються правилами й засвоюються зором та моторною пам'яттю.

Щодо викладу матеріалу зокрема в підручниках для шкіл з російською мовою навчання, то в них неодмінно підкреслюється спільне або аналогічне в споріднених мовах, відзначаються наявні особливості, відмінності, широко використовуються прийоми порівняння, зіставлення та аналогії з рідною мовою. У кінці подано українсько-російський та російсько-український словнички, матеріалом для яких стали «важкі» слова, що трапляються в текстах вправ. Досвід показує, що без таких словничків учні не можуть виконувати вправ на переклад.

Отже, матеріал, який подається в нових підручниках, розрахований не стільки на заучування теоретичних положень після пояснення їх учителем, скільки на самостійне набування знань учнями. Все це ставить перед методистами нові завдання, вимагає старанної всебічної підготовки.

Потрібні спеціальні методичні посібники про те, як навчати української мови в школі за новими програмами. Без таких посібників годі думати про перебудову викладання мови. Маючи лише програми й підручники, дехто й далі працюватиме по-старому.

Тому зараз іде посилена робота над створенням таких посібників. Їх складають ті ж авторські колективи, які писали підручники. У посібниках буде подано систему уроків з усього курсу української мови, а також матеріали для вправ. Оскільки справа перебудови складна, досвіду роботи по-новому в учителів немає, такі посібники, думається, стануть у великій пригоді.

Щодо методів навчання, то найефективнішими в нових умовах будуть, природно, такі, які сприяють розвиткові особи учня, підносять його навчальну активність на уроці, привчають до самостійного набування знань. У зв'язку з цим, вважаємо, слід поновити в правах метод спостережень. Колись, у 20-х роках, цей метод, наукові основи якого розробив відомий радянський мовознавець і методист О. М. Пешковський, досить широко використовувався в школах, але потім був незаслужено забутий. У шкільній практиці застосовувалися лише елементи його. Завдання науковців полягає в тому, щоб визначити, під час вивчення якого матеріалу, коли й на якому етапі навчання метод спостережень буде найбільш доцільним і ефективним. Певна річ, потрібно уникнути помилок минулих років.

Слід, очевидно, ширше використовувати також метод розповіді. Мається на увазі розумне, аргументоване пояснення явищ і фактів мови, граматичних визначень і правил, ілюстроване яскравими, повноцінними прикладами, — така розповідь учителя, яка б захоплювала учнів, збуджувала їхню думку, викликала інтерес до знань, надовго запам'ятовувалася. Тим часом доводиться констатувати, що розповідь на уроках мови поступово виходить з ужитку. Її чомусь вважають менш ефективним методом, ніж бесіда.

Що бесіда досить ефективний метод навчання, навряд чи варто сперечатися. Проте надмірне захоплення бесідою, застосування її в усіх випадках, без урахування характеру мовного матеріалу, завдань уроку, ступеня підготовки учнів зовсім не виправдане. Та вже якось повелося, що цей метод використовують і тоді, коли без нього можна обійтися (особливо на уроках з другої мови, де матеріал учням відомий). Вчитель даремно б'ється, витрачаючи дорогий час, щоб шляхом запитань підвести учнів до певних узагальнень, висновків, виведення правил, хоч цього в конкретному випадку і не варт робити, а краще самому коротко пояснити матеріал і перейти до практичних вправ.

щастило розшукати в кіноархіві невеличкий шматочок плівки, на якій було знято В. І. Леніна. Плівку «видовжили», надрукувавши кожний кадр по кілька разів. А коли показали їх на екрані, оператор Лемберг пізнав свою роботу. Ці кілька неоціненних кадрів із зображенням Ілліча, пролежавши майже сорок років в архіві, увійшли в картину і стали широко відомі.

У виховному процесі. Дещо в цьому напрямі робили В. І. Леніна, проте реходу четвертих класів на нові програми школи технічно і недоско-лиці з української мови. Проте цього, звичайно, нечі риси Ілліча.

Щодо так званого проблемного навчання, пркіно. Проте, розуміючи багато розмов, то, коли йдеться про мову, правильнішим оуде говори-ти про постановку перед учнями тільки певних проблемних завдань. Такі завдання застосовуватимуться далеко не на всіх уроках, бо вико-зання їх вимагає часу, якого і так обмаль. Тому в сучасних умовах, очевидно, рано говорити про проблемне навчання мови як таке, а тре-ба обмежитися лише елементами його. Тим часом учені-методисти повинні, спираючись на досвід, з'ясувати, в яких випадках проблемні завдання можуть дати найбільший ефект, та розробити систему їх.

Природно, що в зв'язку із запровадженням нової програми з мови великі завдання постають і перед учителями. Щоб успішно справитися з ними, потрібно, не гаючись, готуватися до роботи в нових умовах. З цією метою в нашій республіці складено програму, за якою про-водитимуться семінари, конференції та читання лекцій з питань, що сто-суються викладання української мови за новою програмою. Але й без цього самі вчителі тепер, як ніколи, повинні вдосконалювати свої знан-ня й майстерність, шукати ефективних методів і прийомів навчання. Бо від того, наскільки вони заздалегідь підготуються до такої роботи, залежить успіх всієї великої і потрібної справи — перебудови навча-ня в світлі рішень нашої партії й уряду.
